
1960'LARDA TÜRKİYE'DE DİN, SİYASET VE DEMOKRASİ: MUHAFAZAKÂRLIKTAN İSLAMCILIĞA

Hüseyin SADOĞLU *Bilecik Üniversitesi

M. Çağatay OKUTAN **Karadeniz Teknik Üniversitesi

GİRİŞ

Bu çalışmanın hedefi veya nihaî amacı kavramsal bir analiz değildir. Dolayısıyla, bir "İslamcılık" veya "muhafazakârlık" tanımına yönelmek düşünülmemektedir. Amacımız, 1970'li yılların başından itibaren Türkiye'de "Milli Görüş" hareketi ile bağımsız bir siyasal örgütlenme hüviyeti kazanan İslamcılığın 1960'lı yılların muhafazakâr eğilimleriyle bağlantısını ortaya koymaktan ibarettir.

Hiç kuşkusuz Türkiye'de İslamcılık, cumhuriyetten eski bir geçmişe sahiptir. Bu bakımdan Namık Kemal kuşağıyla kendini hissettiren, Batının meydan okuması karşısında devletin bekası kaygısıyla kimi Osmanlı aydınlarının ürettikleri zengin bir İslamcı literatür ve bunun bazı açılardan uygulaması niteliğinde olan II. Abdülhamit iktidarı temel bir çerçeve olarak belirlenebilir. Ancak Türkiye'de Meşrutiyet dönemi İslamcılığı ile 1970'lerde örgütlü hale gelen siyasal İslamcılık arasında ideolojik bir sürekliliğin varlığı son derece tartışmalıdır. Zira Meşrutiyet dönemi İslamcılığının ne ölçüde kiteselleşebildiği ayrı bir tartışma konusu olması yanısıra İslamcı akımların Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte derin bir

---

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Üniversitesi, İ.İ.B.F Kamu Yönetimi Bölümü

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İ.İ.B.F Kamu Yönetimi Bölümü

sessizliğe gömüldüğü, ideologlarının ve kanaat önderlerinin önemli bir kısmını yitirdiği, yayın organlarının faaliyetlerine kendiliğinden veya siyasal iktidar eliyle son verildiği dikkate alınacak olursa, böyle bir ideolojik boşluğun ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir.

1946'da Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte siyasal rejim, sadece örgütlü siyasal grupların faaliyetlerine izin vermekle kalmamış, tek parti dönemi boyunca denetim altında tutulan geniş bir toplumsal muhalefetin serbest bir şekilde örgütlenmesine rıza göstermiştir. Bu dönemde CHP dışında yeni siyasal partiler kurulduğu gibi, tek parti yönetiminin eleştirisi üzerinde yoğunlaşan dernekler ve basın-yayın kuruluşları da faaliyette bulunma imkanı elde etmişlerdir. Ancak bu görece demokratik koşullarda Eşref Edip Fergan'ın Sebilürreşad'ı gibi tescilli İslamcı yayın organları bile mevcut siyasal sorunlara karşı İslamcı bir bakış açısı getirecek bütüncül bir proje olmanın çok uzağında, genel bir tema olarak din ve vicdan hürriyetiyle birlikte İslam'ın Türk toplumundaki önemine dikkat çeken bir yayın politikası izlemişlerdir.

Dinin toplumsal işlevini yücelten ve dolayısıyla Türk toplumu açısından İslam'ın önemine vurgu yapan söylem başta Demokrat Parti olmak üzere varlık nedenini CHP'ye karşı olmaktan alan tüm siyasal ve toplumsal örgütlenmelerde hakim tema haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle tek parti yönetimi altında gözardı edilen dinin yeniden ihyâ edilmesi; Türkçülük, İslamcılık ve muhafazakârlıktan müteşekkil Türk Sağ'ın ortak paydası haline gelmiştir. 27 Mayıs 1960'tan sonra Türkiye'de sol siyasal akımların güç kazanması, dinin tek parti döneminde ihmal edildiği savının daha geniş kesimlerden destek bulmasına, komünist cereyanlara karşı dinin bir "panzehir" işleviyle dolaylı olarak meşrulaştırılmasına yol açmıştır (Bora, 1998; 82-83). Bu sayede Türkiye'de İslam'ın ihyası kendisine konjonktürel bir gerekçe bulmakla kalmamış, Türk Sağı yürürlükteki laikleştirici politikaların rejimin geleceği açısından sakınca oluşturabileceğini ileri sürmüştür.

Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Türkiye'de siyasal modernleşme bağlamında partilerin kitlesel talepler karşısında daha duyarlı hale gelmesi, başta din eğitimi olmak üzere uygulanan din politikasında CHP'yi bile daha esnek davranmaya sevk etmişti. Zira yarışmacı ve katılımcı bir demokratik ortamda İslam'a karşı bir görüntü sergilemenin siyasal faturası çok ağır olabilirdi. Nitekim 1947 sonrası CHP yönetimi tarafından özellikle din eğitimi konusunda yürürlüğe konulan birtakım değişiklikler bu olumsuz imajı bertaraf etmeye dönük girişimlerdi. Benzer şekilde Demokrat Parti döneminde de mütedeyyin kitleleri hoşnut etme taktiği,

genel bir politika olarak önceki dönemden daha yoğun şekilde uygulandı. Böylece Türkiye’de çok partili dönemin başlangıcından itibaren dinsel düzenlemeler, iktidar ve muhalefet arasındaki gerilimin ana tartışmalarından birini oluşturdu. Öte yandan 1961 Anayasası’nın sağladığı demokratik güvenceler, Türkiye’de sosyalizm gibi seküler ideolojileri etkin kıldığı gibi, İslam’ı öne çıkaran geleneksel öğelerin de siyasallaşmasına müsait bir zemin yarattı (Sarıbay, 1985b; 60).

İslamcılığın yukarıda sözü edilen şartlar altında 1960’lı yıllardaki serüveni, Kemalist modernleşme projesinin-bu arada laisizmin-radikalliğine karşı daha mutedil bir modernleşme projesini savunan müttefik ideolojilerle (Türk milliyetçiliği, muhafazakârlık, liberalizm) çoğu zaman kol kola ve iç içe yürüdü. Nitekim önce Demokrat Parti, ardından Adalet Partisi zikredilen akımların tümünü programında mündemiç bulunan partiler olarak temayüz etmişlerdi. Buna ilaveten 1960’lı yıllarda NATO ittifakı içerisinde yer alan Türkiye’de komünizme karşı dinin önemi, periferinin artan siyasal etkinliği ve AP içerisindeki parti içi mücadele gibi etkenler toplumsal ve ekonomik konjonktürün de etkisiyle İslamcılığı uzun bir aradan sonra bağımsız bir siyasal harekete dönüştürmeye yetmiştir. Cumhuriyet döneminde Millî Nizam Partisi’nden önce de “İslamcı” diye nitelendirilebilecek partiler kurulmuştur; fakat hiç biri uzun ömürlü olmadığı gibi, Türk siyasal yaşamı üzerindeki etkileri de 1970’lerin başında ortaya çıkan “Millî Görüş” hareketi kadar olmamıştır.

TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ HAYAT SONRASI DİN VE SİYASET

Türkiye’de cumhuriyetin kuruluşundan tek parti döneminin sonuna kadar örgütlü dinsel gruplar (cemaatler ve tarikatlar) siyasal yaşam üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olamamıştır. Hatta Kemalist çağdaşlaşma projesinin gereği olarak siyasal alanın dinden arındırılmasıyla yetinilmemiş, uzun vadede İslam’ın toplumsal ağırlığını ve önemini azaltacak bir din politikası izlenmişti. Ancak Türkiye’de 1946 yılında çok partili hayata geçilmesiyle birlikte en azından seçmen hüviyeti kazanan mütedeyyin kitleler en başta CHP’nin dikkatini çekmişti (Ahmad, 1996; 361-63).

Çok partili düzende de iktidarını sürdürmeyi hedefleyen CHP’nin özellikle 1947 kurultayında geçmişteki katı laiklik uygulamalarının yumuşatılarak din konusunda daha liberal ve esnek bir politikanın izlenmesi yönünde birtakım talepler gündeme getirilmişti. Kurultayda Şükrü Neyman, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Sinan Tekelioğlu ve Yusuf Ziya Kösemen gibi milletvekilleri tarafından dillendirilen bu talepler,

sessizliğe gömüldüğü, ideologlarının ve kanaat önderlerinin önemli bir kısmını yitirdiği, yayın organlarının faaliyetlerine kendiliğinden veya siyasal iktidar eliyle son verildiği dikkate alınacak olursa, böyle bir ideolojik boşluğun ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir.

1946'da Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte siyasal rejim, sadece örgütlü siyasal grupların faaliyetlerine izin vermekle kalmamış, tek parti dönemi boyunca denetim altında tutulan geniş bir toplumsal muhalefetin serbest bir şekilde örgütlenmesine rıza göstermiştir. Bu dönemde CHP dışında yeni siyasal partiler kurulduğu gibi, tek parti yönetiminin eleştirisi üzerinde yoğunlaşan dernekler ve basın-yayın kuruluşları da faaliyette bulunma imkanı elde etmişlerdir. Ancak bu görece demokratik koşullarda Eşref Edip Fergan'ın Sebilürreşad'ı gibi tescilli İslamcı yayın organları bile mevcut siyasal sorunlara karşı İslamcı bir bakış açısı getirecek bütüncül bir proje olmanın çok uzağında, genel bir tema olarak din ve vicdan hürriyetiyle birlikte İslam'ın Türk toplumundaki önemine dikkat çeken bir yayın politikası izlemişlerdir.

Dinin toplumsal işlevini yücelten ve dolayısıyla Türk toplumu açısından İslam'ın önemine vurgu yapan söylem başta Demokrat Parti olmak üzere varlık nedenini CHP'ye karşı olmaktan alan tüm siyasal ve toplumsal örgütlenmelerde hakim tema haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle tek parti yönetimi altında gözardı edilen dinin yeniden ihyâ edilmesi; Türkçülük, İslamcılık ve muhafazakârlıktan müteşekkil Türk Sağ'ının ortak paydası haline gelmiştir. 27 Mayıs 1960'tan sonra Türkiye'de sol siyasal akımların güç kazanması, dinin tek parti döneminde ihmal edildiği savının daha geniş kesimlerden destek bulmasına, komünist cereyanlara karşı dinin bir "panzehir" işleviyle dolaylı olarak meşrulaştırılmasına yol açmıştır (Bora, 1998; 82-83). Bu sayede Türkiye'de İslam'ın ihyası kendisine konjonktürel bir gerekçe bulmakla kalmamış, Türk Sağı yürürlükteki laikleştirici politikaların rejimin geleceği açısından sakınca oluşturabileceğini ileri sürmüştür.

Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Türkiye'de siyasal modernleşme bağlamında partilerin kitlesel talepler karşısında daha duyarlı hale gelmesi, başta din eğitimi olmak üzere uygulanan din politikasında CHP'yi bile daha esnek davranmaya sevk etmişti. Zira yarışmacı ve katılımcı bir demokratik ortamda İslam'a karşı bir görüntü sergilemenin siyasal faturası çok ağır olabilirdi. Nitekim 1947 sonrası CHP yönetimi tarafından özellikle din eğitimi konusunda yürürlüğe konulan birtakım değişiklikler bu olumsuz imajı bertaraf etmeye dönük girişimlerdi. Benzer şekilde Demokrat Parti döneminde de mütedeyyin kitleleri hoşnut etme taktiği,

genel bir politika olarak önceki dönemden daha yoğun şekilde uygulandı. Böylece Türkiye’de çok partili dönemin başlangıcından itibaren dinsel düzenlemeler, iktidar ve muhalefet arasındaki gerilimin ana tartışmalarından birini oluşturdu. Öte yandan 1961 Anayasası’nun sağladığı demokratik güvenceler, Türkiye’de sosyalizm gibi seküler ideolojileri etkin kıldığı gibi, İslam’ı öne çıkaran geleneksel öğelerin de siyasallaşmasına müsait bir zemin yarattı (Sarbay, 1985b; 60).

İslamcılığın yukarıda sözü edilen şartlar altında 1960’lı yıllardaki serüveni, Kemalist modernleşme projesinin-bu arada laisizmin-radikalliğine karşı daha mutedil bir modernleşme projesini savunan müttefik ideolojilerle (Türk milliyetçiliği, muhafazakârlık, liberalizm) çoğu zaman kol kola ve iç içe yürüdü. Nitekim önce Demokrat Parti, ardından Adalet Partisi zikredilen akımların tümünü programında mündemiç bulunan partiler olarak temayüz etmişlerdi. Buna ilaveten 1960’lı yıllarda NATO ittifakı içerisinde yer alan Türkiye’de komünizme karşı dinin önemi, periferinin artan siyasal etkinliği ve AP içerisindeki parti içi mücadele gibi etkenler toplumsal ve ekonomik konjonktürün de etkisiyle İslamcılığı uzun bir aradan sonra bağımsız bir siyasal harekete dönüştürmeye yetmiştir. Cumhuriyet döneminde Millî Nizam Partisi’nden önce de “İslamcı” diye nitelendirilebilecek partiler kurulmuştur; fakat hiç biri uzun ömürlü olmadığı gibi, Türk siyasal yaşamı üzerindeki etkileri de 1970’lerin başında ortaya çıkan “Millî Görüş” hareketi kadar olmamıştır.

TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ HAYAT SONRASI DİN VE SİYASET

Türkiye’de cumhuriyetin kuruluşundan tek parti döneminin sonuna kadar örgütlü dinsel gruplar (cemaatler ve tarikatlar) siyasal yaşam üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olamamıştır. Hatta Kemalist çağdaşlaşma projesinin gereği olarak siyasal alanın dinden arındırılmasıyla yetinilmemiş, uzun vadede İslam’ın toplumsal ağırlığını ve önemini azaltacak bir din politikası izlenmişti. Ancak Türkiye’de 1946 yılında çok partili hayata geçilmesiyle birlikte en azından seçmen hüviyeti kazanan mütedeyyin kitleler en başta CHP’nin dikkatini çekmişti (Ahmad, 1996; 361-63).

Çok partili düzende de iktidarını sürdürmeyi hedefleyen CHP’nin özellikle 1947 kurultayında geçmişteki katı laiklik uygulamalarının yumuşatılarak din konusunda daha liberal ve esnek bir politikanın izlenmesi yönünde birtakım talepler gündeme getirilmişti. Kurultayda Şükrü Neyman, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Sinan Tekelioğlu ve Yusuf Ziya Kösemen gibi milletvekilleri tarafından dillendirilen bu talepler,

dinin "manevî bir gıda" olduğu varsayımından hareketle toplumsal yaşamın devamlılığını sağlayan temel bir unsur olarak yeterince önemsenmediği, hatta ihmal edildiğini vurgulamış, bu durum devam ettiği sürece yeni nesillerin kaçınılmaz olarak manevî bir boşluğa düşeceğine işaret edilmişti (Özek, 1968; 163-65). Dinin felsefi değerinden çok toplumsal işlevine vurgu yapan bu muhafazakâr bakış açısına göre, İslâm'ın özellikle ahlak öğretisinin genç nesillere telkin edilebilmesi için okullara din dersi konulması temel bir gereklilik olarak görünüyordu.

CHP'li muhafazakâr delegelerin laik politikaların esnetilmesine ilişkin tezleri kurultay sırasında hüsnü kabul görmedi, fakat CHP iktidarı 1950 seçimlerine giderken bu taleplerin önemli bir kısmını karşılayacak kapsamlı bir yasal değişikliği gerçekleştirdi. Bu meyanda ilk olarak 1948 yılında uzun bir aradan sonra ilk defa hacca gidecek olanlara döviz tahsis edilmiş, ardından 1 Şubat 1949'da ilkokullara din dersi konulmuş, bu değişiklikleri Ocak 1949'da açılan imam-hatip kursları ve İlahiyat Fakültesi izlemiştir (Şaylan, 1987; 55). Bütün bu değişikliklerin tek parti döneminin laiklik politikasından belirgin bir sapma olduğu tartışmaya gerek duymayacak ölçüde açıktır. CHP yönetimi bu politika değişikliğinin arkasında yatan saikleri tartışmaya açmamakla birlikte, yeni uygulamaların zamanlaması demokratik süreçlerin işlediği bir siyasal rejimde CHP'nin bile dinsel taleplere duyarsız kalamadığını gösteriyordu.

CHP'nin uzun yıllar boyunca uyguladığı ekonomik ve toplumsal politikalara karşı tepkili kitlelerin 14 Mayıs 1950'de iktidara taşıdığı Demokrat Parti, her ne kadar farklı toplumsal tabana ve siyasal ideolojiye dayanıyor idiyse de, laiklik konusunda CHP'nin daha önce başlatmış olduğu yumuşamayı esas itibarıyla devam ettirmiştir. Bu bağlamda DP iktidarının ezanın tekrar Arapça okunmasına izin vermesi, Eyüp Sultan türbesinin ziyarete açılması, imam-hatip kurslarının imam-hatip okullarına dönüştürülmesi zikredilmeye değer uygulamalardır. Özellikle ezanın Türkçe dışında başka bir dilde okunmasını yasaklayan Türk Ceza Kanununun 526. maddesinin kaldırılması esnasında parlamentoda CHP'li üyelerin de DP'liler ile birlikte hareket etmesi (Ahmad, 1996; 363), İslâm'ın en azından toplumsal işlevinin meşruiyeti konusunda iktidar ve muhalefet arasında geniş bir konsensüsün varlığına işaret ediyordu.

Demokrat Parti'ye destek veren siyasal tabanın ağırlıklı olarak gelenekçi-muhafazakâr çevrelerden müteşekkil olduğu hem parlamentodaki temsilcilerinden, hem de taşra yönetimlerinden

hissediliyordu. Çok homojen olmamakla birlikte bu kitle DP iktidarını "İslam'a dönüş" konusunda daha cesaretli düzenlemeler yapmaya zorluyordu. Özellikle DP'nin daha sağında yer alan Millet Partisi, iktidarın din üzerindeki bütün baskıları kaldırmak suretiyle İslam'a bir tür iade-i itibar yapılmasını öneriyordu. Öte yandan taşrada Ticaniler gibi Kemalist devrimi doğrudan hedef alan tarikatların faaliyetleri, Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenaze töreni, Malatya suikastı davası gibi olaylar CHP tarafından iktidarın gericiliği himaye ettiği ithamıyla karşılaşacaktı (Karpas, 1996; 226-235). Oysa DP yönetimi din-siyaset ilişkisinin cumhuriyetin en hassas dengesi olduğunun farkındaydı ve bu anlamda sadece din ve vicdan hürriyeti bağlamında değerlendirilecek ılımlı birtakım değişiklikler yapmanın yeterli olduğunu düşünüyordu.

Demokrat Parti iktidarı uygulamaya geçirdiği dinsel liberalizasyonu savunmakla birlikte, bu uygulamalardan kaynaklandığı iddia edilen aşırılıkları dizginlemek maksadıyla birtakım tedbirler almanın kaçınılmaz olduğunu hissediyordu. Bu doğrultuda laikliği eleştiren yazılarıyla tanınan Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoglu partiden ihraç edildi, Said Nursî hakkında soruşturma başlatıldı, Necip Fazıl Kısakürek hapis cezasına çarptırıldı, Türkiye Milliyetçiler Derneği ile Millet Partisi din örtüsü altında yıkıcı faaliyette bulunma gerekçesiyle kapatıldı (Ahmad, 1996;367-68). Ancak bütün bu uygulamalar özellikle CHP muhalefetini tatmin etmemiş, DP iktidarının sonuna kadar "gericiliği himaye" tartışmaları devam etmiştir. Öte yandan DP, Millet Partisi'nin tahriklerine rağmen muhafazakâr seçmenin desteğini almayı sürdürmüştür. Zira ne Millet Partisi, ne de onun ardılı olan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi hiçbir dönem ciddi bir oy oranına ulaşamamıştır.

ASKERİ MÜDAHALE SONRASI GELİŞMELER

Türk siyasal yaşamı bir bütün olarak düşünüldüğünde, 1960 askeri müdahalesi kuşkusuz birçok bakımdan önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ordunun siyasal yaşama fiilen müdahalesi aslında olağanüstü bir durum değildir; nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde benzer girişimler yaşanmıştır, ancak 27 Mayıs hareketi ağır-aksak da olsa süren demokratik bir siyasal yaşamın sona ermesine neden olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'de demokrasi yanlılarının korktuğu olmamış ve Türk ordusu fiili müdahaleyi kısa zamanda sona erdirip demokratik yaşama tekrar dönülmesinin yollarını açmıştır. Nitekim, Demokrat Parti'nin demokrasiden sapmış olduğu düşünülüyordu ve askeri müdahale de hem söz konusu sapmayı önleyecek hem de rejimin yeni siyasal saptamalara uğraması yollarını

tıkayacaktı (Savcı, 1965; 181). Yeni anayasa bunu sağlayabilecek bir içerikle Türk siyasal yaşamındaki yerini almıştır.

1961 Anayasası, temel hak ve özgürlükleri anayasal güvence altına alarak Türkiye’de varolan neredeyse her ideoloji için hem örgütlenme hem de eylem yollarını açmış oldu. Artık en küçük fraksiyonun bile bir örgütü ve çok ses getirmese bile sokağa çıkıp kendini duyurabilme şansı oluyordu. Kuşkusuz böyle bir sürecin mütedeyyin kitleler açısından da benzer yönde işlemesi doğaldı. Bu durum, herkes için olduğu gibi İslami kesim için de bir demokrasi sınavı olacaktı.

1970’lerin başında 1961 Anayasası’nın Türkiye’ye uygun olmadığı, daha doğrusu Türk insanının demokratik bir sistemi işletebilecek kabiliyette bulunmadığı kanaati siyasal seçkinlerin tekrar gündemine oturmuştur. Bu algı yeni değildi ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan bu yana varolan siyasal elitizm temasının ve hatta çoğu zaman hakimiyetinin bir uzantısıydı. 1876 tarihli “Softalar Darbesi”nin önderlerinden biri olan Süleyman Paşa, “ Anadolu’nun ve Rumeli’nin birtakım cahil Türklerini toplayıp da onlardan rey ve tedbir mi soracaksınız? Her işi adalete göre görün; bir sorundan şüphemiz olduğunda Fetva-yı Şerife başvurun” demişti (Çavdar, 1995; 39). 1970’lerde ve hatta günümüzde değişen fazla bir şey olmamıştı. Değişen tek şey fetva makamıydı ve “cahil Türk” algısı bazılarının zihninde yaşamaya devam etti.

Nitekim 1961 Anayasası, 1971 değişiklikleriyle temel hak ve özgürlükler açısından önemli ölçüde tırpanlandı. Türkiye’nin 1970’lerde gelmiş olduğu bu noktanın onlarca sebebi vardı. Bunların tümü geniş kapsamlı birer çalışmayı hak edecek kadar önemlidir. Bu çalışma ise yalnızca muhafazakâr ve mütedeyyin kitlelerin söz konusu süreçte nasıl rol aldığına odaklanacaktır.

1961 REJİMİNİN DİN VE VİCDAN HÜRRİYETİ PERSPEKTİFİ

1961 Anayasası, temel hak ve özgürlükler açısından önemli düzenlemeler getirmiş olmasına rağmen, din hürriyeti konusunda yeterli düzeye ulaşamamıştır. Askeri müdahalenin temel gerekçelerinden biri de Demokrat Parti hükümetlerinin din konusundaki yumuşak tavrı olarak gösteriliyordu ve ordu koruyucu görevini bu bağlamda harekete geçirmişti (Landau, 1979; 10). Anayasa, siyasal düşünce özgürlüğünü önemsemiş ama dinin ideolojik yayılımı endişesini taşımış ve bu bağlamda da sınırlar ihdas etmiştir (Sarıbay, 1985a; 97).

Din-devlet ilişkileri konusu, Türkiye'nin gündemine ilk kez gelmiyordu. Konu, Osmanlı son döneminden itibaren tartışılmaya başlanmış, artan oranda Türk siyasal yaşamının gündemini meşgul eder olmuştur. Dinin, Türk toplumunda yadsınamayacak önemi siyasal aktörler ve partiler için her zaman bir cazibe unsuru olmuş ve kuşkusuz 1960 sonrası dönem için de değişen bir şey olmamıştır.

Türkiye'de çok partili dönemden itibaren din-siyaset ilişkisinin karşılıklı menfaatler doğrultusunda şekillendiğini söylemek bir abartı sayılmamalıdır (Özek, 1968; 163). Bir tarafta cemaat ve tarikatları vazgeçilemez oy depoları olarak gören ve bu çerçevede politikalarına yön veren siyasal liderler, diğer tarafta örgütlenme özgürlüğünü siyasal koruma altına alma çabası içinde olan dinî önderler varlığını sürdürmüştür. Bu ilişki aynı zamanda, İslamî kesimin sözcülüğünü yapan aydınlara, aslında söz konusu kitlenin pek de umursamadığı konuları tartışma veya gündeme getirme imkanı sağlamıştır. Demokratikleşme konusunda ne derecede katkı sağlamıştır bilinmez ama Türkiye'de zaten on yıllardır konuşulan birçok husus eskisine oranla daha özgür bir biçimde tartışılır olmuştur. Laiklik üzerinden yürütülen ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı da içeren tartışmalar bu bağlamda öne çıkmış ve İslamî kesimlerin tavrı hak ve özgürlükler veya bir bütün olarak demokratikleşme yolundaki güzergahı açısından önem kazanmıştır.

1961 Anayasası'nın hazırlanma süreci, laiklik konulu tartışmaları da hızlandırmıştır. Nitekim konunun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi esnasında, hem meclis içinden hem de dışarıdan din ve vicdan özgürlüğünün kısıtlandığına dair itirazlar olmuştur. Muhafazakâr kesimlerin dönem itibariyle en çok itibar ettiği isimlerden biri olan Ali Fuat Başgil de söz konusu tartışmalara müdahil olmuş, bunun da ötesine giderek bir taslak hazırlayıp deklere etmiştir. Taslakta (Başgil, 1960; 131-134), din ve vicdan özgürlüğünün devlet müdahalesine maruz kalmadan ve elbette devlet güvencesi altında düzenlenmesi gereğini vurgulayan Başgil'e Meclis içinden de destek gelmiştir.

Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, kamuoyunun *Yeni Sabah*'taki yazılarından tanıdığı ve Türkiye'de muhafazakâr liberalizmin en önemli temsilcilerinden biriydi. Mütedeyyin kitleler kendisine özellikle özgürlükçü bir laiklik yorumu nedeniyle teveccüh göstermiş, 1960 sonrasında sağdaki siyasal güçler tarafından cumhurbaşkanlığı için düşünülmüştü. Başgil'e göre (2003; 198), Türkiye'de cumhuriyet ile başlayan devrim ve zaman içerisinde bu devrimi kökleştirme çabaları kendi dönemi içerisinde anlaşılır ve makul karşılanması gereken

şeylerdi. Ancak üzerinden bunca zaman geçtikten sonra özellikle laiklik konusundaki hukuk dışı tedbirlerin yumuşaması beklenirken, daha yoğun bir şekilde uygulanmasını izah edebilmek mümkün görünmüyordu. Nitekim 1926 yılında yürürlüğe konulan Türk Ceza Kanunu'nun ünlü 163. maddesi 1949 yılında daha da ağırlaştırılarak Türkiye'de din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde dini öğrenme ve öğretme hakkını büsbütün ortadan kaldırıyordu.

Başgil'e göre demokratik bir rejimin temel bir unsuru olarak laiklik; ne devletin dine, ne de dinin devlete bağlandığı bir denge sistemidir. Bu sistemde her iki kurum, din ve devlet, birbirlerinden bağımsızdır. Bu durumda demokratik ve laik olma iddiası taşıyan Türkiye'de yapılması gereken en önemli düzenleme Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tıpkı üniversiteler gibi özerk (muhtar) hale getirilmesidir. Ancak bu özerklik sadece "idarî özerklik" olmamalı, malî özerkliği de kapsamalıydı. Bunun için de Türkiye'deki vakıfların Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmesi yeterli görünüyordu (Başgil, 2003; 171, 203-205).

Anayasa tasarılarının laiklikle ilgili 19. maddesinin görüşülmesi süresince Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin milletvekilleri, Başgil tarafından dile getirilen itirazları gündemde tutmaya çalışmışlardır. Onlara göre, dinin devlet üzerindeki denetim işlevi kalkmakta ancak devletin din üzerindeki etkisinde bir değişiklik olmamaktaydı. Dolayısıyla, din ve vicdan hürriyeti bağlamında gündemdeki anayasanın yeni bir düzenleme getirmesi söz konusu değildi (Sebilürreşad, 1961; 316-318). Zaten, tasarı hazırlığını yapan komisyonun sözcülüğünü üstlenen Muammer Aksoy da verdiği demeçte farklı bir şey söylememişti. Aksoy, Avrupa tarzı bir laiklik anlayışını benimsemediklerini, din üzerindeki devlet kontrolünün devam edeceğini ve hatta etmesinin de faydalı olacağını ifade etmişti (Düşünen Adam, 1961; 6).

Dönemin muhafazakâr düşünce açısından önemli simalarından biri olan Osman Turan, 19. maddeyle ilgili görüşlerini demokratik bir ülkede varılması gereken kıstaslar çerçevesinde değerlendirmekteydi. Turan'a göre, yeni düzenlemenin ilk fıkraları din özgürlüğünü öne sürmekle birlikte müteakip fıkralarda aynı özen gösterilmemekte, tam tersi düzenlemelerle din baskı altına alınmaktaydı. Din konusundaki örgütlenme özgürlüğünün de engellendiğini düşünen Turan, yeni düzenlemeyle eskisine oranla demokrasi bağlamında bir geriye gidiş söz konusu olmaktaydı (Turan, 1978; 105-115).

1961 Anayasası, İslami kesimden gelen eleştirilere rağmen dinin devlet denetiminde olması gereğini ısrarla vurgulamış, bu bağlamda

düzenlemeler içermiş ve kuşkusuz bunların içinde en önemli olanı da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumu olmuştur. 154. maddeyle Başkanlık hükümete bağlı bir kurum olarak bırakılmıştır..

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili düzenlemeler, İslami kesimin gözdesi basın-yayın organları tarafından en önemli gündem maddesi olarak sunulmuş, bu bağlamda söz konusu kesimin konuya ilgisi sıcak tutulmaya çalışılmıştır. *Sebilürreşad*, *Hilal*, *Oku*, *İslam* gibi dergilerin öncülük ettiği tartışmalar, muhtevadan çok İslami kesimin devlet-hükümet meselelerine uzak kalmaması gerektiği amacına yönelmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletten bağımsız, özerk bir kurum haline getirilmesi gereğine vurgu yapan İslamcı aydınların temel gerekçesi mevcut düzenlemenin laiklik ilkesine tümüyle aykırılık teşkil ettiğiydi. Eşref Edip bu yönde yazılar kaleme alan isimlerden sadece biriydi ve O'na göre devlet kontrolünde bir din işleri kurumu olmamalıydı (Edip, 1961; 293).

"Materyalist bir zihniyetle bütün ihtiyaçları tamamlanmış bir cemiyet, manevi inanç olmayınca huzura, sükuna kavuşamaz" (Zorlutuna, 1964; 2) fikri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın önemine bir vurguydu. Elbette, söz konusu önem Başkanlığın devlet müdahalesi olmadan varlığını sürdürebilmesiyle yakından bağlantılı düşünülmekteydi. Bir başka ifadeyle, İslami kesim için dine yönelik devlet müdahalesi hem din ve vicdan hürriyeti bağlamında anti-demokratik bir tutumdur, hem de manevi ihtiyaçların giderilmesinde önemli bir engeldi.

Askeri müdahalenin ardından, sivil yönetime geçilen tarihe kadar olan sürede siyasal iktidar kontrolünü elinde bulunduran Milli Birlik Komitesi'nin ilk icraatlarından biri din konusunda varolan tedirginliğin giderilmesi yönünde adımlar atmak olmuştur. Bu çerçevede bir tebliğ yayınlayan Komite, İslami kesimin de desteğini almayı başarmıştır. 25 Temmuz 1960 tarihli 35 nolu tebliğe "Vicdan hürriyetinin hazinesi olan mukaddes dinimizin, irticai ve siyasi cereyanlara alet edilmeden, saf ve lekesiz kalması, Milli Birlik Komitesinin en büyük emelidir" cümlesiyle başlanmış, devamında ise din ve inanç özgürlüğünün garanti altına alınacağı ifade edilmiştir. Tebliğ ayrıca, Türkçe ezan ve Kur'an okutulması yönünde hiçbir girişimin olmadığını beyan ederek (Sebilürreşad, 1960; 162), Türk toplumunun oldukça hassas davrandığı bir konuda Milli Birlik Komitesi'nin de duyarlı olacağı işaretini vermiştir.

Milli Birlik Komitesi'nin din özgürlüğünü temin etme yolundaki kararlılığı çeşitli tebliğ ve demeçlerle sürdürülmüştür. Örneğin Fahri Özdilek, "herkes inancında hürdür, ibadetini dilediği gibi yapmakta serbesttir. Din eğitimi yapan müesseselerin, diğer okullar gibi, devletin ilgi ve himayesinden tam istifade ettirilmesi ve geliştirilmesi esas amaçlardandır" diyordu (Cumhuriyet, 1961; 5). Bu yaklaşım, genel olarak Milli Birlik Komitesi dönemini özetlemektedir.

Benzer tartışmalar 1961-1965 tarihleri arasında sık sık değişen koalisyon hükümetleri döneminde de yaşanmıştır. Türkiye, aynı konuları konuşmaktan, tartışmaktan bıkmamış ve yine gündemde laiklik, Diyanet İşleri Başkanlığı türünden konular bütün sıcaklığı ile varlığını sürdürmüştür. Önüne bir türlü geçilemeyen siyasal istikrarsızlıkların da neden olduğu belirsizlik ortamında, din konulu düzenlemeler mütedeyyin kesimlerin çoğu zaman hoşuna gitmeyecek şekilde olmuş ve ciddi eleştiriler de almıştır. Bu bağlamda, Süleyman Teymuroğlu Büyük Doğu dergisinde yayımlanan makalesinde gelinen noktayı "din düşmanlığı" olarak nitelemekten (Teymuroğlu, 1964; 6) çekinmemiştir.

İslami kesim, koalisyonlar döneminde varolduğuna inandığı dine karşı ilgisizliğin veya menfi tavır alışın sebebinin Cumhuriyet Halk Partisi olduğuna kanaat getirmiştir. Öyle ki, Demokrat Parti'nin bir uzantısı olarak kabul ettikleri Adalet Partisi'ni 1965 seçimlerinde desteklemişler ve bu çerçevede de dine dair düzenlemelerin olumlu şekilde sonuçlanacağına inanmışlardır.

Umulan gerçekleşmiş, Süleyman Demirel'in İslam'a karşı yumuşak tavrı seçimlerde başarı elde etmesini sağlamıştır (Mardin, 1992; 135). Adalet Partisi iktidarı döneminde daha rahat hareket etme imkanı bulan İslami kesim, hem düşünsel manada hem de örgütsel düzeyde önemli mesafeler kaydetmiştir. Demokratik sürecin işlerliği her kesim için olduğu kadar İslami kesim için de ciddi faydalar sağlamıştır. Bu çerçevede, Adalet Partisi ve lideri Süleyman Demirel söz konusu kesim tarafından 1960'ların sonuna kadar desteklenmiştir. Bu desteğin İslami kesim açısından gerekçesini ve anlamını, dönemin en önemli İslamcı siması olan ve söz konusu kitleyi etkilemekte tartışmasız bir öncü haline gelmiş bulunan Necip Fazıl Kısakürek açıklamıştır (Kısakürek, 1968; 1):

Demirel'i tutmak...Onu kendisi için değil, düşmanlarımız tarafından mevzuumuzda sorumluluk hedefi sayıldığı için. Düşmanlarımız Demirel'i, Türk'ün ruh köküne bağlı davanın son günlerde çıkardığı masum seslere karşı koymakla suçlandırdığı için...Düşmanlarımız Demirel'i, ruhunda İslami bir mayaya sahip zannettiği ve Allah bu zannı belki gerçekleştireceği, bu zanna göre

halkedeceği için...Komünist onu sermaye uşağı, Amerikan ajanı bildiği ve "Morison Süleyman" diye lakablandığı için...Hasılı: Allah dostlarını müsbet bir aksiyonla hoşnut ettiği için değil, Allah düşmanlarını durduğu yerde çatlattığı için...İyi eser verdiği için değil, kötü eser hazırlayanlara zemin açmadığı için...Beklediğimiz insan olarak geldiği için değil, gelmesinden korktuğumuz insan olmadığı ve beklediğimiz insanın gelmesine mahsus iklimi bugüne kadar ürkütmediği, incitmediği, zedelediği için...İşte bütün bunlar için Demirel'i tutmak...

İslami kesimin siyasal parti desteğinden, demokratik süreçlerden anladığı tamamıyla bu muydu bilmiyoruz ancak Necip Fazıl'ın önemli kişiliğini ve söz konusu kesim üzerindeki etkinliğini göz ardı etmemiz mümkün değildir. Bu bağlamda, 1960'ların sonuna gelindiğinde İslami kesim içinde de birtakım ayrılıklar doğacak ve bunların kaynağında hangi siyasal hareketin desteklenmesi gerektiğine dair tartışmalar yer alacaktır. Bir bakıma İslami kesim kendi içinde de artık demokratik teamüllerin yer edinmesi yollarını açacaktır. Denilebilir ki, 1960'lar herkese olduğu kadar İslami kesime de demokrasiyi öğretme konusunda önemli yıllar olmuştur. Aynı kesimin içinde değerlendirdiğimiz cemaat ve tarikatlarda da durum çok farklı olmamıştır.

CEMAAT / TARİKAT- SİYASET İLİŞKİSİ

1960'lar cemaatler ve tarikatlar için de örgütlenme fırsatı ve kolaylığı sağlaması bağlamında verimli yıllar olmuştur. Said Nursi bağlılarından müteşekkil Nurcu cemaat, Hüseyin Hilmi Tunahan bağlılarından müteşekkil Süleymancı cemaat ve Mehmed Zahid Kotku liderliğindeki İskender Paşa Dergahı söz konusu dönemin en güçlü dini örgütlenmeleri olarak değerlendirilebilir.

Said Nursi'nin bir dönem siyasetle ilişkisi konusunda hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Nitekim Nursi, 1935 yılında kaleme aldığı bir beyanatında yaşamını ikiye ayırmış "eski Said" olarak nitelendirdiği ve 1925 yılı öncesine tekabül eden tarihlerde siyasetle uğraştığını ancak bu uğraşından hiç de memnun olmadığını, "dokuz-on sene evvelki eski Said, bir mikdar siyasete girdi. Belki siyaset vasıtasıyla dine ve ilme hizmet edeceğim diye beyhude yoruldu...ve gördü ki: o yol meşkül ve bana nisbeten fuzuliyane, hem en lüzumlu hizmete mani ve hatalı bir yoldur" (Hilal, 1971) cümleleriyle anlatmıştır. Aynı yazısında, "Yeni Said" i siyasetten uzak olarak nitelendirmiştir.

Said Nursi'nin siyasetten uzak tavrı, Demokrat Parti'ye verilen sınırlı destek bir kenara bırakılırsa, ölümüne kadar devam etmiştir.

İbadet ve inanç kurallarının yaygınlaştırılmasına önem vermiş ve bağlılarını da siyaset konusunda uyarmıştır. Ancak, kendisinden sonra gelenler için durum farklı şekillerde tezahür etmiş, Nurcu cemaat siyasetle ilişkinin yerindeliği ve boyutu tartışmaları içinde bölünmüştür.

Başka etkenler de olmakla birlikte, Nurcu cemaatin içinde meydana gelen bölünmenin temel sebeplerinden bir tanesi de siyasetle ilişkinin boyutu konusunda olmuştur. Bu bağlamda kaba hatlarıyla ifade etmek gerekirse, Said Nursi'nin öğütlerini dikkate alanlar siyasetten uzak bir örgütlenme ve varlığını sürdürme rotası belirlemişken, bir kısım cemaat üyesi de büsbütün siyasetin içinde yer almayı tercih etmiştir. Adalet Partisi'ni destekleyerek siyasal yaşamın, siyasal iktidarın ve demokratik teamüllerin içinde yer edinmeyi hedef edinen ikinci grup, bu çabasının karşılığını her seçim döneminde kendi içlerinden çıkardıkları adaylarını milletvekili seçtirmekle elde etmişlerdir. Kuşkusuz bu yönde bir sonuç alınabilmesi, her iki taraf için de önemli kazanımlar sağlamış, Adalet Partisi siyasal destek devşirirken cemaat önderleri de örgütlenme ve yayılma hedeflerinde devlet koruması talep edebilmişlerdir. Bir yönüyle de cemaat, siyasal sistemin içine doğru yol alarak demokratik süreci ve kendi içinde yaşatma yollarını öğrenmiştir. "Devlet"le olağan ilişki kurulmuştu artık. Cemaatin siyasetle uğraşmayan diğer kısmı için de devlet hiçbir zaman sorun edilmemiş ve tartışılmamıştır.

Süleymancı cemaatin de devletle ilişkisi çok sorunlu olmamıştır. Ancak, cemaatin İmam Hatip okulları, İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı konusundaki olumsuz tavrı ve söz konusu kuruluşların hiçbir koşulda din adamı yetiştirme kabiliyetinin bulunmadığına dair inancı zaman zaman cemaat-devlet ilişkisinde sorun yaratma potansiyeli taşımıştır. Bunlara rağmen Cemaat, siyasetle ilişkisini sıcak tutmuş, kendi içinden liderlerini ve bağlılarını milletvekili seçtirerek hareket alanlarını genişletme ve rahatlatma imkanı bulmuştur.

Siyasetle ilişki bağlamında, İskender Paşa Dergahı ve İsmail Ağa Cemaati de söz etmeye değer iki dini örgütlenmedir. Tarikatların münzevi yaşam konusundaki asırlardır süren yöntemlerinin dışına çıkan her iki dergahın da, Milli Nizam Partisi'nin kuruluşunda manevî destek sağladıkları bilinmektedir.

MUHAFAZAKÂR TÜRK SAĞINDA AYRIŞMAYA DOĞRU

27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra muhafazakâr akım içerisinde İslamcılığın kristalize olmasına yol açan üç önemli olgudan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi yeni anayasanın haklar rejiminden yararlanarak

faaliyetlerini daha geniş bir alanda sürdürme fırsatı yakalayan İslamî dernek, vakıf ve yayın organlarındaki olağanüstü artıştır. İkincisi aynı yıllarda gelişen büyük sermaye karşısında küçük sermayeyi temsil eden tüccar ve esnaf kesimlerinin mevcut konumlarını muhafaza etme endişesidir. Üçüncü neden ise, Demokrat Parti'nin siyasal mirası üzerine oturan Adalet Partisi içerisindeki iktidar mücadelesidir.

1961 rejiminin Türkiye İslamcılığının gelişimi bakımından en önemli sonuçlarından biri dinî içerikli yayınlardaki büyük artışa dolaylı olarak imkan sağlamasıdır. Nitekim Landau'nun tespit ettiği gibi (1979; 254-60), 1930'lu yıllarda Türkiye'de basılan toplam kitaplar içerisinde dinî içerikli olanların sayısı ancak bir düzine iken, bu sayı 1960'ların ortalarında birkaç yüzler ile ifade edilir hale gelmişti. Benzer bir gelişmeyi İslamî süreli yayınlarda da gözlemlemek mümkündür. *Bugün*, *Babı Âli'de Sabah*, *Yeni Asya*, *Hakikat* ve *Tercüman* gibi günlüklerin yanısıra tirajı birkaç binlerle ifade edilen *İttihad*, *İslam* ve *İslam Düşüncesi* gibi haftalık veya aylık yayın organları bu dönem içerisinde İslamî eğilimleri siyasallaştırma yönünde önemli bir rol üstlenmişlerdi. Sözü edilen yayınlar 1960'lı yıllar boyunca Türkiye'deki İslamî çevrelerin kolektif bir aidiyet oluşturmalarının ve bilinçlenmesinin en önemli kaynaklarıdır.

Sebilürreşad, *Serdengeçti* ve *Büyük Doğu*'ya ilave olarak bu dönemde ortaya çıkan yayın organlarında birkaç ortak temanın sürekli bir şekilde işlendiği gözlemleniyordu (Landau, 1979; 255-56). Bu bağlamda hemen tümü İslam'ın yıllardır ihmal edilen önemine vurgu yapıyor ve "İslamî dirilişi" mevcut siyasal, ekonomik, toplumsal sorunların çözümü yolunda yegane alternatif olarak takdim ediyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü bütünüyle İslamî ilkelerin zayıflamasına bağlanıyor, yeniden dine dönüşün büyük zaferleri geri getireceği vurgulanıyordu. Dolayısıyla İslâm, iddia edildiğinin aksine gelişmenin ve ilerlemenin önünde bir engel değil, tam aksine Batı'daki maddî ilerlemeyle uyumlu bir dindir. Öte yandan İslâm ile laiklik ve milliyetçilik arasında da bir çelişki yoktur; gerçek uygulamasıyla laiklik İslamiyeti desteklediği gibi Türklük ve Müslümanlık da birbirlerini bütünlemektedirler.

Bu dönemde Türkiye'de dinî örgütlenmeler de önceki dönemlere kıyasla büyük bir artış göstermiştir. Özellikle sol akımların güç kazanmasını endişe içinde takip eden siyasal güçlere, bu durumun İslamcı/milliyetçi eğilimleri esas alan örgütlenmelerle dengelenmesi cazip gelmiştir. Bu anlamda 1960'ların başında kurulan Komünizmle Mücadele Derneği gibi örgütler komünizme karşı İslam'ı "panzehir" olarak takdim etmiş, bu durum dinin devlet katında meşrulaştırılmasına

katkıda bulunmuştur (Ahmad, 1999; 170). Komünizmle mücadele dönemi Türkiye’de İslam’ın konumunu birkaç bakımdan güçlendirmiştir. Öncelikle aşırı sol akımların güç kazanmasının temel nedeni Türk gençliğinin manevî boşluğudur. Bu bakımdan “komünist tehlike”nin varlığı, Türk toplumunun daha fazla dindarlaşmasına haklı bir gerekçe oluşturmaktadır. Öte yandan komünizmin din karşıtlığı, Türkiye’de yürürlükteki laiklik politikasını eleştiren İslamcı yazarlara geniş bir hareket alanı sağlamıştır. Öyle ki, İslam’ı denetim altına almak isteyen hemen herkes “din düşmanı” sıfatıyla “komünist” kategorisi içerisine artık kolaylıkla dahil edilebilmektedir.

İslamcılığın 1960 sonrasında gelişip kristalize olmasında Anadolu’nun geleneksel orta sınıflarının mevcut ekonomik gelişmeler karşısında konumlarını muhafaza endişesinin önemli bir payı bulunduğu da söylenebilir. İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde gelişmeye başlayan büyük sermaye sahiplerine karşı örgütlü ilk tepki 1960’ların sonunda Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği’nde kendini göstermiş ve bu kesimler Necmettin Erbakan’ı başkanlığa taşıyacak ölçüde kontrolü ele geçirmişti. Bu bakımdan Millî Görüş hareketi, kentlerde büyük sermayeyi, kırdaki tarım burjuvazisini destekleyen Adalet Partisi’ne karşı gelişen bir tepki hareketi olarak değerlendirilebilir (Özdemir, 1995; 309).

Türkiye’de İslamcılığın merkez sağdan ayrışmasına neden olan üçüncü gelişme Adalet Partisi içerisinde liberal ve muhafazakâr hizipler arasındaki iktidar mücadelesidir. Bu mücadele 1964 Kongresinde Süleyman Demirel ile Saadettin Bilgiç arasındaki genel başkanlık yarışına kadar geri götürülebilirse de, 1960’ların sonuna doğru bazı milletvekillerinin Demirel’in tutumundan rahatsızlıkları açık bir şekilde hissediliyordu. Nitekim bir dönem genel başkan yardımcılığı da yapmış olan Prof. Dr. Osman Turan, eleştirilerini gazete sütunlarına taşıyınca 1967 yılında partiden ihraç edildi. Osman Turan, Demirel’i İsmet Paşa’nın güdümüne girmekle, komünist cereyanlara karşı pasif kalmakla, büyük sermayenin oyuncağı olmakla itham ederken, “milliyetçi-maneviyatçı” kesimlere karşı duyarsız kalmakla suçluyordu (Turan, 1980; 147-50).

Öte yandan hemen aynı tarihlerde değişik partilere (AP, MP, CKMP, YTP) mensup bir grup milletvekili Osman Turan’ın öncülüğünde zaman zaman bir araya geliyor ve “milliyetçi-maneviyatçı” bir partinin kurulması için bağımsız bir örgütlenmenin mümkün olup olmadığını tartışıyordu. AP’den Osman Yüksel Serdengeçti, Hasan Aksay, Ahmet Tevfik Paksu, Arif Hikmet Güner; YTP’den Süleyman Arif Emre, Millet Partisi’nden Fehmi Cumalıoğlu gibi milletvekilleri ve senatörlerin

katıldığı toplantılarda AP'nin "masonik güçler" in partisi haline geldiğinden hareketle yeni bir partinin kurulması gereğine işaret ediliyordu (Emre, 2002; 156-160). Anılan girişim sonuçsuz kaldı fakat, yukarıda sözü edilen milletvekillerinin çoğunun içinde yer aldığı Millî Nizam Partisi, 26 Ocak 1970'te İslamî yayın organlarının ve örgütlenmelerin önemli bir kısmının desteğini alarak yeni bir siyasal serüvene yelken açtı. 1969 seçimleri öncesinde adaylık başvurusu yaptığı sırada "mukaddesatçıyı veto AP'yi böler" tehdidiyle Demirel'i uyaran Erbakan'ın söylediği gerçekleşmiş ve AP 1970'li yıllar boyunca İslamî kesimlerin desteğini önemli ölçüde yitirmişti.

SONUÇ YERİNE

Türkiye'de cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyla birlikte arzu edilen hızlı modernleşme sadece siyasal rejimi değil; toplumsal ve kültürel alanı da dönüştürmeye yönelmiş ve bu durum geleneksel İslamî değer ve kurumların toplumsal yaşamdaki etkinliklerinin azalmasına neden olmuştur. Tek parti yönetiminin laikliği tavizsiz bir biçimde uygulamaya çalıştığı dönemlerde kendi içine kapanan veya yer altına inen gelenekçi kesimler, İkinci Dünya Savaşı sonrası mevcut otoriter siyasal rejimin gevşetilmesi sayesinde önceki döneme ilişkin tepkilerini muhafazakâr bir diskur çerçevesinde formüle etmişlerdi.

1960'lı yıllar Türkiye'de din-siyaset ilişkisi bağlamında tek parti yönetiminin modernleşme politikalarına karşı gösterilen muhafazakâr tepkinin örgütlü bir İslamcılığa doğru evrildiği geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle 1970'li yıllardan itibaren Türk siyasetinde etkili olan Milli Görüş hareketinin ideolojik kökenlerinin, Meşrutiyet dönemi İslamcılığından çok, 1960'lı yılların muhafazakâr siyasal akımları içerisinde aranmasının daha isabetli olacağı görülmektedir.

Bu bağlamda çok partili dönemden itibaren birbirleriyle ittifak eden İslamcılık, muhafazakârlık ve milliyetçilik 70'li yılların başında bir yanda demokratikleşmenin, diğer yandan toplumsal ve ekonomik birtakım gelişmelerin etkisiyle birbirinden ayrılmış ve kristalize olmuştur. 1960'ların sonuna gelindiğinde, gelenekçi kesimler ideolojik bütünlüğünü sağlamak şöyle dursun, birçok bakımdan parçalanmıştır. Komünizmle mücadelenin ayakta tuttuğu ve İslamcı-milliyetçi bir sentezle varlığını yaklaşık on yıl boyunca sürdürmüş olan bu birliktelik, Milli Nizam Partisi'nin kuruluş tarihlerine denk gelen dönemde kopmuştur. Bu durum, 1960 sonrası özgür ortamın bir ürünü olarak değerlendirilebileceği gibi, İslamî kesimlerin demokrasi içindeki arayışının bir uzantısı olarak da düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmat, Feroz (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (İstanbul: Hil).
- _____ (1999), *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Kaynak)
- Başgil, Ali Fuat (1960), *İlmin Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: Yağmur).
- _____ (2003), *Din ve Laiklik* (İstanbul: Yağmur).
- Bora, Tanıl (1998), *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık* (İstanbul: Birikim).
- Cumhuriyet* (1961), 13214.
- Çavdar, Tevfik (1995), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)* (Ankara: İmge).
- Düşünen Adam* (1961), 16.
- Edip, Eşref (1961), "Millet Meclisinde Dini Meseleler" *Sebilürreşad*, 319.
- Emre, S. Arif (2002), *Siyasette 35 Yıl*, (Ankara: Keşif)
- Hilal* (1971), 112.
- Karpat, Kemal H. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller* (İstanbul: Afa).
- Kısakürek, Necip Fazıl (1968), "Demirel'i Tutmak" *Büyük Doğu*, 473.
- Landau, Jacob M. (1979), *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar* (Ankara: Turhan).
- Mardin, Şerif (1992), *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim).
- Özdemir, Hikmet (1995), *Türkiye Cumhuriyeti*, (İstanbul: İz).
- Özek, Çetin (1968), *100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar* (İstanbul: Gerçek).
- Sarıbay, Ali Yaşar (1985a), *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* (İstanbul: Alan).
- _____ (1985b), "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", *Toplum ve Bilim*, Sayı 29-30.
- Savcı, Bahri (1965), "1965 Milletvekilleri Seçimi Üzerine Bir Analiz" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4.
- Şaylan, Gencay (1987), *İslamiyet ve Siyaset: Türkiye Örneği* (Ankara: Verso)
- Sebilürreşad* (1960), 311.
- Sebilürreşad* (1961), 320.
- Teymuroğlu, Süleyman (1964), "Din Düşmanlığı" *Büyük Doğu*, 3.
- Turan, Osman (1978), *Türkiye'de Manevi Buhran* (İstanbul: Nakışlar).
- _____ (1980), *Vatanda Gurbet*, (İstanbul: Nakışlar)
- Zorlutuna, Halide Nusret (1964), "Senatoda Diyanet İşleri Bütçesi Görüşülürken" *Hilal*, 45.